

Станислава БАРАЋ*
Институт за књижевност и уметност
Београд

ЖЕНА ДАНАС (1936–1940) И КУЛТУРА СЕЋАЊА

Айстїракиї: Полазећи од досадашњих историографских и теоријских сазнања систематског проучавања периодике у Институту за књижевност и уметност, с једне стране, и социолошко-историографских појмова везаних за међугранску дисциплину културе сећања, с друге стране, овај рад настоји да представи историјски след деловања сећања и заборав у часопису *Жена данас* (1936–1940) и у односу према том часопису. У тако постављеном методолошком оквиру, показује се да је у току свог четворогодишњег трајања у склопу међународног антифашистичког деловања Народног фронта, обновљеног деловања Комунистичке партије Југославије и феминистичког активизма чланица и симпатизерки Партије/покрета, часопис радио на борби против заборав (левог) феминистичког наслеђа, а да су у послератном периоду преживеле сараднице радиле на памћењу сопствене антифашистичке и феминистичке борбе (*Рајино њуїовање* 1953, фототипско издање *Жене данас* 1966, лексикон *Жене Србије* у НОБ 1975), док се након 2010. године интензивирају различити облици музеолошког, научног, уметничког и активистичког сећања на Антифашистички фронт жена Југославије, и сам часопис *Жена данас*, у контексту (анти)ревизионистичке расправе о југословенском наслеђу која се води у друштвима која на том наслеђу почивају. Показује се такође, и то је основна теза овога рада, да покретање и вођење часописа у датом периоду уједно представља прву фазу организованог деловања Антифашистичког фронта жена те да је садржај часописа самим тим и архив покрета, односно једно од места обликовања левог феминизма. С тим у вези, што је такође теза рада, превиђање *Жене данас* (1936–1940) као битног архива левог феминизма и АФЖ-а, у научним је тумачењима (дис)континуитета и аутономије феминистичког деловања у Југославији доводило до превиђања ове линије континуитета, као и до сукобљених сећања на аспект аутономије АФЖ-а унутар потоњих феминистичких заједница.

Кључне речи: *Жена данас* (1936–1940), Митра Митровић, култура сећања, памћење и заборав, књижевна историографија, антифашизам, Антифашистички фронт жена Југославије, леви феминизам, покрет социјалне литературе, архив и канон

* stanibarac@gmail.com

Не знам кад је било њешко а да није било и лејо.
(Митра Митровић 1953: 135)

*Искусїво њобједи и њораза, афежеовско и наше, њрошло и садашње,
биїке које њребамо извојеваїти, сїїоје оїтворени
и свједоче о сїїварању могућег њамо гдје је све изгледало немогуће.*
(Дуганцић, Окић 2016: 8)

1. Књижевна историја и (не)научно сећање

1.1. Култура сећања и њроучавање књижевне њериодике: истраживачка њозиција

Историја и књижевна историја, као научне дисциплине, већ због самог свог предмета истраживања – друштвене, политичке, културне и књижевне *њрошлости*, неминовно су и саме укључене у друштвене и културне процесе памћења и заборављања, односно активни су чиниоци политика сећања. Питање је само да ли је ова неминовност у сваком конкретном истраживачком случају освешћена и у одговарајућем тексту методолошки исказана и обзнањена. Историографски радови у хуманистичким наукама у последњих петнаестак година могли би се и поделити на оне у којима се освешћује ауторска идеолошка позиција и на оне у којима се та позиција сматра неутралном па тако и универзалном, а самим тим и неподложном идеолошком и методолошком преиспитивању. Заправо, истраживачи би требало да теже идеалној позицији неутралности и наука би требало да буде метанаратив који стоји изнад па и насупрот онога што називамо културом сећања; али, и када се приближи томе идеалу, научни резултат може бити употребљен у ненаучне сврхе а његово значење упрошћено или сасвим измењено.

Као полазни кључни појмови у домену културе сећања као међугранске научне дисциплине, да се задржимо само на одређењима Тодора Куљића (2006), могу се издвојити и разликовати *друшївено њамћење*, *колекїивно њамћење* и *култура сећања* као појам подударан с називом саме дисциплине. Куљићева интервенција у ову међугранску дисциплину, кроз његове даље студије (2018, 2021), заправо у великој мери и одговара мом посматрању дијалектике памћења и заборава везаног за деловање часописа *Жена данас* (1936–1940). Та интервенција додаје изразитију антикапиталистичку перспективу дисциплини насталој изван таквих идејних оквира, а у конкретном случају изабраног часописа омогућава разумевање разлога његовог уздизања или потискивања како

из угла епохалне хегемоне свести¹, тако и с позиције актуелне антикапиталистичке левице.² Још конкретније, сагледавање позиције часописа *Жена данас* и предратног антифашистичког деловања омладинки омогућавају увиди Алаиде Асман о облицима заборава (Asman 2018).

Због доминантног ослањања на наведену литературу, у наслову рада је задржан термин *култура* сећања. Ипак, у њему се на одређеним местима паралелно користи и термин *јолијика* сећања. Будући да је овај потоњи у хуманистичким наукама присутан још увек на нивоу термина индикатора, ни овде се не тежи његовој дефиницији, већ се његовом употребом код анализе конкретних појава сугерише потреба за оваквим дистинктивним појмом и његовим прецизнијим одређењем унутар дисциплине културе сећања односно, све више тако називаних, студија сећања.

Друштвено памћење, дакле, увек организовано, јесте „структурирање резултата активности општења којима група одређује властити особен однос према свету и себи. Памћење склапа селективне садржаје прошлости у смисаони поредак, успоставља склад у прихватању и тумачењу света, али наравно не само чувањем одређених садржаја, већ и заборављањем других” (Куљић 2006: 8). Колективно памћење је нешто друго, оно је сачињено од низа „практичних образаца и културних садржаја, које људи уче да би их декодирали и конвертовали у властити идентитет”, и представља интеграцију „различитих личних прошлости у једну заједничку прошлост” а та се прошлост „конституише у напетости између службене политике сећања и приватних сећања” (9). Коначно, култура сећања представља употребу садржаја памћења за потребе садашњег тренутка, тј. збирна је ознака „свеукупне ненаучне јавне употребе прошлости” (10). Сећањем се, дакле, посебно када се оно „одвија” у оквирима званичних институција, може и кориговати дотадашњи садржај друштвеног односно колективног памћења. Док одређене (културне) институције државног идеолошког апарата „врше” то сећање, наука би требало да буде изнад њега односно, како је напред наговештено, бар да то покуша. И зато је одговорност и историчарки и историчара књижевности пред заједницом огромна, а истраживачка позиција легитимна само уколико је суочена са сопственом ограниченошћу.

¹ Куљић хегемону свест одређује као вишеслојан појам: „Није то само преовлађујућа визија пожељног друштва коју у сваком добу намећу моћни него је овај појам близак појму здравог разума ком се Хегел подмевао. Здрав разум није филозофија него начин мишљења једног времена у ком су садржане све предрасуде тог времена. Као што је пре Коперника било против здравог разума говорити да се земља окреће (Лењин), слично данас звучи говор о укидању капитализма” (2021: 27).

² Та је позиција истраживачки посебно продуктивна: „Томе насупрот, немодерна тема уоквирена прогнатим појмовима никоме не дугује па се слободније истражује” (Исто).

Са том свешћу приступило се (књижевно)историографском подухвату зборничке обраде часописа *Жена данас*. Треба притом нагласити да је укупан истраживачки пројекат – у оквиру ког је у децембру 2015. године одржана конференција *Часопис Жена данас (1936–1940)* – свој рад започео 1971. године са уверењем да се може написати *Историја српске књижевне периодике*, како гласи његов први и дугогодишњи назив. С временом су сарадници пројекта дошли до спознаје да је одабраном предмету – књижевним часописима и укупној периодици – можда боље приступати проблемски: па је његов назив у тренутку одржавања конференције гласио *Улога српске периодике у формирању књижевних, културних и националних образаца*. Ипак, без обзира на првобитни наслов који најављује још једну „велику наравицу”, на пројекту се кроз конкретна истраживања развила свест о распарчаности и динамичности самог предмета проучавања, а тиме и немогућности да се концептуализује а камоли и напише једна праволинијска и неупитна историја књижевне периодике. Тачније, историја књижевности која би на њеној основи била исписивана.

Ђорђевић Вуковић и Драгиша Витошевић 1983. године у *Универзитету и Научној заједници историју књижевне периодике* јасно су показали да се ни сам предмет проучавања не може недвосмислено одредити, између осталог, да се не може повући јасна граница између „чисто” књижевних и других, некњижевних часописа, који често књижевности уступају велики па и огроман простор (Вуковић 1983). Овакво методолошко рашчишћавање је било важно у време када су проучавања књижевности на пројекту и у Институту била у првом плану, тј. када су се она одвијала првенствено под именом и методологијом науке о књижевности. Усредсређивање на иманентна проучавања књижевности и инсистирање на аутономности књижевности у том је периоду заправо и само имало политички разлог: на тај се начин обезбеђивала и аутономија научног истраживања књижевности.

Међутим, утемељивачи пројекта за проучавање периодике врло су брзо након ишчитавања већег броја часописа дошли до закључка о спознајној ограничености тзв. унутрашњег приступа књижевности. И данас је у домаћој академској средини тежиште на иманентном проучавању књижевности доминантно, али више није, као некад, потребно објашњавати зашто се она истражује (и) у оквиру културних и друштвених процеса. У сваком случају, поменута немогућност разграничења часописа само је једна од методолошких препрека да се пред потенцијалним синтетичким хронолошким прегледом српске књижевне периодике самоуверено напише *историја* у његовом наслову. Сарадници на пројекту временом су одустали од вишетомне *Историје српске књижевне периодике*

1768–1968 тј. 1941, првобитно замишљене као обиман енциклопедијски преглед (Вуковић 1983: 355), али уз довољно аналитичке обраде.

До тада, до потенцијалног повратка овој идеји и њеног остварења, научно најпоштенији начин писања историје српске књижевне периодике остаје овај који се и спроводи кроз истоимену едицију Института за књижевност и уметност. Он подразумева серијско низање летописа културног живота, библиографија часописа, проблемских зборника радова о часописима и ауторских монографија посвећених појединачним, компаративно сродним и епохално обједињеним часописима. У међувремену, методолошке препреке писању историја (књижевне) периодике надомештају дигитални репозиторијуми посвећени истој теми, али су по правилу временски, национално и типолошки јасно ограничени и нелинеарно организују грађу и знања о њој. Глобално најпознатији је вероватно *The Modernist Journals Project*, а унутар истраживачке групе тј. одељења ИКУМ-а у том смеру се кренуло 2015. године с часописом *Руски архив* (дигитализовани часопис, библиографија, конференција и зборник радова – који су остали дигитално необједињени), а остварило у потпуности 2020. године, подухватом организованим око часописа *Женски њокреј* – *zenskipokret.org*.

Часопису *Жена данас* (1936–1940), као и у претходним случајевима (*Књижевни север*, *Српски књижевни гласник*, авангардни часописи, *Нова Европа*, *Руски архив*, *Женски њокреј*) на нивоу зборника приступамо мултидисциплинарно. При томе је немогуће извршити једну једину и универзално важећу хијерархизацију истраживачких приступа односно тематских и проблемских оквира у које *Жену данас* смештамо. Потенцијалном хијерархизацијом приступа и истраживачких оквира, који ће у наредним редовима бити наведени, бирамо заправо и како се *Жене данас* данас сећамо.

1.2. *Жена данас* (1936–1940) као историјска појава и истраживачки њредмеј

Жена данас је настала на иницијативу Комунистичке партије Југославије у тренутку када је *главна активност* комунистичке интернационале међународна *антифашистичка акција*, у складу са оснивањем и деловањем (политике) Народног фронта средином 30-их година, који и представља удруживање прогресивних снага света против фашизма а које је превазилазило оквире интернационализованих комунистичких партија. С доста основа се може тврдити да без јачања фашизма раних тридесетих не би било многих, па ни овог, антифашистичким импулсом подстакнутих часописа. С те стране, главни истраживачки оквир за проучавање

прве серије часописа *Жена данас* била би глобална историја антифашизма, Народног фронта, Комунистичке интернационале и историја КПЈ, посебно њене омладине (в. Ђуковић у овом зборнику).

С друге стране, будући да је комунистичка омладина своју илегалну активност морала добро да прикрије другим легалним активностима, а у овом случају је то чинила успешним и *увереним* укључивањем у постојећи феминистички покрет (конкретно, оснивањем и деловањем омладинских секција „Женског покрета” почев од 1934. године, а београдске секције од 1935. до 1939/40), часопис *Жена данас* подједнако припада и историји жена и историји југословенског феминизма као целини (в. Стефановић у овом зборнику; односно: Божиновић 1994, Кеџман 1978, Бараћ 2015, Grubački 2020).

Прецизније пак, кроз својеврсни укрштај народнофронтоске стратегије и феминистичких пацифистичких снага, *Жена данас* била је део једног аутономног интернационалног женског покрета који почиње оснивањем Светског комитета жена против рата и фашизма (1934),³ а наставља се кроз постратни рад Међународне женске демократске федерације (Grubački 2020: 45–47). У том оквиру, *Жену данас* треба читати унутар мреже коју чине леви феминистички народнофронтоски часописи *Les femmes dans l'action mondiale: Organe mensuel du Comite Mondial des Femmes* (1934–1939 Француска), *Jeunes filles de France* (1936–1938, Француска), *Mujeres Libres* (1936–1938, Шпанија), *La Mujer Nueva* (1935–1941, Чиле), *Woman Today* (Велика Британија) и (истоимени) *Woman Today* (1936–1937, САД) (Исто 59), што је у овом зборнику учињено с обзиром на потоњи (в. Лалатовић).⁴

Треће, остварујући ове своје циљеве помоћу књижевности, али и других уметности, а међу њима пре свега ликовне уметности и уопште визуелне културе, *Жена данас* није мање важна као предмет историје књижевности и историје (визуелних) уметности (в. Тодић и Кнежевић у овом зборнику). Као и увек када се после више година враћамо одређеном часопису као посебном предмету истраживања испоставља се да његово пажљиво читање битно проширује „корпус” српске и југословенске књижевности, у смислу да изнова открива појединачне текстове, аутор-

³ Као што смо раније приметили, *Жена данас* се у овај покрет и организацију укључује крајње експлицитно, будући да чланице редакције бирају да за уводни, програмски, манифестни чланак поставе текст који је Габријел Дишен, оснивачица покрета, и потписана овде као „претседница Комитета жена против рата и фашизма” (1/1936: 2), написала специјално за први број *Жене данас* (Вараћ 2012: 222, Бараћ 2015: 191–192).

⁴ О женским и феминистичким (уредничким и часописним) стратегијама односно њиховим модалитетима у оквиру народнофронтоске политике видети и у: Ackelsberg 1985 и Whitney 1996.

ке и ауторе или читаве књижевне токове који су у међувремену били заборављени или потиснути из академских истраживања.

И ту смо, дакле, на терену проблема памћења и заборављања, односно теме културе или пак политике сећања која се неминовно намеће у вези са сваким часописом, одређеним часом, тренутком појављивања, временом тј. епохом у којој настаје и коју обликује. Чак и кад се не бисмо налазили у средишту процеса релативизације југословенског левог антифашистичког наслеђа, који воде и заборављању његовог значења⁵ али и, кроз повратне реакције, његовој рехабилитацији и ‘освежавању’ памћења, *Жена данас* била би сама по себи предмет који би нас у те процесе увео. С тим што би они можда остали ограничени на академско поље деловања.

С друге стране, у овом часопису присутан је читав један посебан комплекс покрета социјалне литературе и књижевности новог реализма, уз упадљиву фреквенцију граничних жанрова (в. Гароња Радованац у овом зборнику) и изразит значај преведених дела (в. Тропин у овом зборнику). Проза оригинално писана за *Жену данас* може се сагледати кроз полисистемску припадност наведеном покрету односно ужем току унутар њега, али и токовима који су истовремено и њима припадајући и аутономни: ангажованој женској прози⁶ и револуционарној женској прози⁷. Кроз

⁵ Хуснија Камберовић, Миливој Бешлин и Аднан Прекић су у најновије време добро формулисали да је „постјугословенска култура сјећања *рањива* и подложна злоупотребама” (курзив С. Б.) и да постоји обавеза „националних историографија да у најбољем интересу цијелог региона обезбиједи *минимум рационалних приступа* и универзалних принципа како би историјске интерпретације поштовале методолошке оквире критичке историографије, које ће бити основ за даљу проблематизацију и истраживање наслијеђа југословенске државе и друштва” (2020: 10, курзив С. Б.). *Рањива* је на свој начин и лева истраживачка позиција и лево наслеђе у томе контексту: „У појмовном погледу можда је прецизније говорити о *рањивости*, а не о општем поразу левице зато што су дијалектички скривени процеси слабљења левице сложенији од појма дефинитивног или привременог пораза” (Кулић 2021: 253). Односно, када је конкретно у питању антифашизам, проблем ефектно исказују Андреја Дуганчић и Тијана Окић: „Антифашизам је једно од ријетких наслијеђа југославенске прошлости о којем је данас допуштено јавно говорити. Истовремено, потпуно је испражњен од политичког садржаја и набоја, одвојен од реалног, живљеног историјског искуства, деполитизиран и индивидуализиран, редуциран на искуство побједи на фашизмом, дакако, уз обавезно брисање југославенства и комунизма као његових конститутивних елемената, без којих, ни у Југославији, а ни у Европи, не би било побједи над фашизмом” (2016: 7). У истом духу а крајње сажето закључује и Маргарета Башарагин: „Сведоци смо чињенице да се борба против фашизма злоупотребљава у дневнополитичке сврхе и своди на појаву за коју више нисмо сигурни ни да се догодила” (Башарагин 2021: 11).

⁶ Видети Бараћ, Станислава, „Ангажована женска проза”, *Књижевна историја*, 168 (2019): 221–242.

⁷ Реч је о термину и појму који у истраживања уводи Пола Рабиновиц како би описала један ток у оквиру америчке књижевности тридесетих година, пре свега

повлашћеност догматичног социјалистичког реализма непосредно после Другог светског рата покрет социјалне литературе је доживео прву и краткотрајну афирмацију у смислу званичне државне културне политике, а затим, од средине педесетих година 20. века – с процесима ослобађања уметности од партијске контроле у самом југословенском социјализму – потискивање. Потом је и у култури и у науци сматран као мање вредан и у време дезинтеграције социјализма и омеђавања појединачних националних књижевности, да би тек с видљивим последицама тих процеса, од 2000-их година, поново био освешћен значај и смисао ангажоване социјалне књижевности, посебно женске (в. Милинковић и Лазичић у овом зборнику).

Ипак, с обзиром на то да ће се у југословенској јавности од 80-их година 20. века надаље као средишњи предмет научне и феминистичке расправе издвојити питање аутономности и континуитета Антифашистичког фронта жена Југославије, у овом раду ће у средиште пажње бити постављен и одговарајући аспект часописа *Жена данас*. Укупан садржај часописа (1936–1940), сагледан у контексту биографија сарадница из тог периода – и то је једна од главних теза овога рада – представља карикату која недостаје у актуелној феминистичкој научној јавности, и у расправи о значењу југословенског АФЖ-а која се унутар ње води. Наиме, дата расправа се води полазећи од претпоставке да је АФЖ настао у рату, због чега се најчешће прати његово деловање током рата и након њега, до 1953. године. Међутим, када се деловање АФЖ-а прати од 1934, 1935. или 1936. године, од оснивања *омладинских секција* или прецизно Омладинске секције Женског покрета, а *Жена данас* чита као један од његових организационих јединица и архива, значај АФЖ-а указује се као много већи унутар укупног југословенског антифашистичког отпора, а његова аутономност као неупитнија него што је обично представљена у научним студијама.

2. Борба *проиш*в заборава у *Жени данас*

Као што сам у ранијем научно-популарном чланку већ напоменула (Бараћ 2017), чини се да би за проучавање часописа *Жена данас* и позиције југословенских револуционарки у (пост)југословенском колективном памћењу најадекватнији био концепт *борбе проишв заборава*, као

романескни, а који терминолошки и смисаоно потпуно одговара и великом делу прозе у *Жени данас*. „Женску револуционарну прозу можемо проматрати као варијацију пролетерске књижевности, али и као кохерентни, самостални жанр”, тврди Рабиновиц (2016: 276), и уједно овом реченицом као да исказује укупни припадајући/неприпадајући (аутономни) модус левог феминизма, који ће се образлагати даље кроз овај рад.

иницијални и „радни” концепт у методолошком контексту културе сећања. Овај такоређи спонтано изабрани термин пуни смисао добија када се сагледа у оквиру систематизације облика заборављања, који је сачинила Алаида Асман у истоименој књизи ([*Formen des Vergessens*, 2016] *Oblici zaborava*, 2018). Како модуси заборављања могу бити брисање, прикривање, сакривање, ћутање, промена функције, игнорисање, неутрализовање, порицање и губљење (Asman 19–24), односно прецизније, како дејствује „седам облика заборављања” – аутоматско заборављање, одгођено, селективно, заборављање које кажњава, саучесничко, конструковано и терапеутичко (Asman 29–63) – тако и одговори у виду борбе против тих облика заборављања могу бити донекле различити, као што ће се на неким конкретним примерима видети.

Због чега су уопште дијалектика заборављања и сећања као и појам борбе против заборављања кључни у погледу деловања прве серије *Жене данас*?

Сложена ситуација илегалног и конспиративног деловања југословенских комуниста и антифашиста у периоду Краљевине СХС/Југославије, која је подразумевала свесно пристајање на жртву па и заборав, доведена до врхунца у оружаном антифашистичком борби током Другог светског рата, додатно је, наиме, усложњена родним моментом – инерцијом женског, условно речено, добровољног приватног жртвовања које је било присутно чак и код револуционарки радикалних феминистичких схватања. На таквим су позицијама већински биле револуционарке окупљене око редакције *Жене данас*.

Прецизније, ту је реч и о програмском и о инерцијском приватном жртвовању. О програмском, јер су радикалне еманципаторске идеје попут оних Еме Голдман и Александре Колонтај, како недавно подсећа Јелена Лалатовић, биле „проскрибоване у оквирима традиционалног ‘маркистичког канона’” (Лалатовић 2021: 161). А то су идеје које су се односиле „на захтев за потпуном психолошком еманципацијом жена и радикалном трансформацијом мушко-женских односа [...]” (Исто, подвлачење С. Б.). Инерција програмског и приватног (само)потчињавања биће присутна и касније, и тамо где је најмање очекујемо. Јелена Лалатовић наводи студију Жаране Папић, која, тумачећи интелектуалну биографију Симон де Бовоар „не критикује само другоразредну позицију жене унутар левичарског покрета, већ указује на механизме којима и жене пристају на ‘супилне тонове доминације’, као што је то чинила и Симон де Бовоар у односу према Сартру [...]” (Лалатовић 2021: 161). Управо тако су и скојевке, окупљене у Омладинској секцији „Женског покрета” и часопису *Жена данас*, носиле двоструки револуционарни терет и подносиле жртву

не сматрајући је жртвовањем.⁸ У исто време, оне су се писањем и јавном речју интензивно бориле против (само)жртвовања и (само)заборава: тридесетих година 20. века оне су се махом бориле против заборава својих феминистичких претходница, или су остављале траг о савременицама (в. библиографију овог часописа, Костић и Аћимовић 2021).

Младе су комунисткиње 1935. године, дакле, оснивајући у договору с грађанским феминисткињама Омладинску секцију „Женског покрета”, отвориле легални простор за своје деловање унутар тада најраширеније и најорганизованије женске организације у Југославији. Конкретно, учиниле су то Митра Митровић и Добрила Карапанџић добивши такав задатак од Покрајинског комитета КПЈ за Србију (Vožinović 1996: 117). Комунисткиње из Омладинске секције по истом су задатку покренуле и нови женски лист. „Женски покрет” имао је још од 1920. године свој часопис, истог имена, а излазили су (до) тада и илустровани женски магацини, као и женски левичарски листови кратког даха.

Трудећи се да не упада цензури у очи и да личи на постојеће женске часописе, *Жена данас* је нужно активирала и неговала женски портрет, карактеристични жанр међуратне женске периодике. Сваки часописни чланак, то јест портрет, био је коцкица у великом мозаику који се поступно осликавао на југословенској јавној сцени. Кључна промена у односу на раније портрете знаменитих жена, који су се појављивали и у деветнаестовековној штампи, била је та што су аутори појединачних чланака и укупног мозаика биле – ауторке. Кључна ствар у контексту ове теме пак јесте то да су портрети овде постајали једно од средстава борбе против заборава и средство писања историје жена. Садржај и имплицитно значење овог типа чланака у *Жени данас* било је, међутим, оно што је правило разлику у односу на преосталу савремену женску штампу. Они су, најкраће речено, учили револуционарном деловању и позивали на револуцију. Због цензуре најдиректнији од таквих портрета нису били потписивани, макар нису пуним именом, а име жене револуционарке

⁸ Радиле су тако бивајући револуционарке које притом нису, као и колеге револуционари, биле ослобођене породичних брига, нити револуционаркама називане, о чему на најсажегији могући начин а нехотице сведоче речи Милована Ђиласа: ”In fact, after 1937, many of us could be classified as professional revolutionaries. We were engaged almost exclusively in political activity, and supported ourselves by our own independent means, or with the help of sympathizers. *Mitra supported me until 1938, when she was fired from her job in the library of the National Assembly. At that point I started translating the works of Maxim Gorky with Borislav Kovačević. And as late as 1940 I lived on this kind of things. For my trips I collected from party funds*” Djilas 1973: 338). О Ђиласовим мемоарима ће бити више речи на наредним страницама овог рада као и у студији Вељка Станића у овом зборнику.

изостајало је и у наслову (на пример, „Једна незаборавна жена” – где се избегло име Розе Луксембург, а потписано је са *М.* и несумњиво је припадало Митри Митровић).

За чланице редакције *Жене данас* је пре свега било важно представљање лево оријентисаних феминистичких претходница, и то из широког дијапазона левог ангажмана, од 19-вековних социјалисткиња до 20-вековних комунисткиња, од Драге Дејановић и сестара Нинковић, до Розе Луксембург. По истом су се принципу бирале и савременице, као на пример сликарка Кете Колвиц или совјетске „хетагуровке” (при чему сам Совјетски Савез није смео бити и није ни једном директно поменуто за четири године излажења *Жене данас*). Наравно, портрети оваквих претходница и савременица, који јесу писани у оквиру стратегије борбе против заорава, исто су тако стратешки – ради опстанка часописа пред цензуром – били објављивани заједно с портретима жена и феминисткиња које нису биле ни у каквој вези са социјалистичким и револуционарним традицијама (тзв. *велике жене*), или се у самом портретисању та веза макар није спомињала, односно заједно с портретима појединки и група (в. рад Ксеније Ракочевеић о представљању Црногорки) које су уобичајено приказиване у наведеном жанру у феминистичкој међуратној периодици (о уређивачкој стратегији Олге Тимоотијевић в. Ђукић Перишић у овом зборнику).

Стратегију коришћења жанра женског портрета у функцији просвећивања за револуцију већ сам детаљно описала у деветом поглављу своје књиге *Феминистичка контрарајаноси* (2015: 188–236), због чега овога пута на поглавље само упућујем, и наводим наслове потпоглавља који илустративно оцртавају ту стратегију: *Портретиши-шифре: љикривени љозиви за револуцију*, *Портретиши жена у раиу*, *Портретиши сељанке/и – у докуменшарном и фикционалном жанру*; *Портретиши „великих жена”*, *Дороти Томисон у Жени данас*, *„Данашња муслиманка”*: „у сенци фереце” или изван ње, *Портретишисање ван жанра: исцршаванье идеала радне жене кроз модну рубрику*.

3. После Другог светског раиша

Континуирани наставак борбе против заорава одвијао се и после Другог светског рата самосвесно, овог пута као вид борбе против заорава сопствене антифашистичке и феминистичке активности. Централни одбор – у рату и званично основаног – Антифашистичког фронта жена (1942) донео је релативно брзо по окончању рата (1950) одлуку којом се формира Комисија за рад на архивирању сопствене документације. Овај посао организован је тако да републички одбори АФЖ-а раде засебно и то

на „прикупљању и обради историјског материјала из историје напредног покрета жена Југославије – кроз период предратни, ратни и послератни” (према Дуганџић, Окић 2016: 4, подвлачење С. Б). Код самих *афејсеовки* више је него јасна, дакле, свест о важности континуитета. (Други је проблем што ће у коначном касније затечена архивска грађа бити непотпуна и везана само за период од 1942. до 1951. године (Исто)).

Саме пак сараднице *Жене данас* односно преживеле жене, али и њихови сапутници из тога круга, остављају додатна сведочанства о датом *феминистичко-антифашистичком континууму*. Оне то чине кроз неколико специфичних жанровских форми: мемоаре, (женске) портрете, поновљена издања и научно-популарне енциклопедијске форме. Од изузетне важности у том смислу јесу дневничко-мемоарска књига Митре Митровић *Рајно њутовање* (1953) и њен политички портрет-биографија *Веселин Маслеша* (1957). Затим, кључним потезом у борби против заборава могао би се сматрати подухват фототипског издања свих бројева *Жене данас* од 1936. до 1943. године у виду јединствене књиге. Овај *рејрини* часописа објавила је 1966. године Конференција за друштвену активност жена (основана 1961), као једна од организација која је заправо наследила Антифашистички фронт жена после његовог укидања, преко прелазне форме Савеза женских друштава Југославије. Ово издање заиста и јесте испунило намеру оних које су га извеле, јер је хронолошки прегледним и лако доступним учинило све бројеве часописа који би се иначе, као што пракса са женском периодиком показује, „расули” и више не би могли сви наћи на једном архивском или библиотечком месту. Захваљујући томе, ово издање данас је у дигиталном облику смештено у репозиторијум односно на *Портал за женску и родну историју* (<https://zrstorija.iib.ac.rs/>.)

У средишту по важности у склопу борбе против заборава могао би, поред репринта часописа, бити и мултиауторски обимни лексикон *Жене Србије у НОБ* (1975). Тој „мрежи” припада и мемоарска књига која носи посвету Митри Митровић, *Memoir of a Revolutionary* (1973) Милована Ђиласа, чија значења у датом контексту открива анализа Вељка Станића у овоме зборнику. Станић је Ђиласове мемоаре, и то њихову изворну верзију, још увек недоступну широј научној јавности, сагледао у функцији реконструкције политичке биографије/портрета Митре Митровић, па тако, условно и посредно, и свих револуционарки њене генерације. Митра Митровић је, дакле, једна од фигура око које се може организовати наратив научног сећања на *Жену данас*, тако што ће – као свеприсутна скривена одговорна уредница часописа – бити постављена у средиште (књижевно)историографске „приче”, ради њеног лакшег изношења, али схваћена и као само једна од тридесетак другарица које су стварале часо-

пис, и једна од стотина младих антифашисткиња које су у датом периоду деловале на исти начин.

Као што показују сви ови документи, Митра Митровић је у пуној мери на јавну сцену ступила средином тридесетих година 20. века, онако како је то чинила већина студенткиња њене генерације: ови нас документи, дакле, и упућују на сам појам генерације као један од дистинктивних у овој анализи. Поменуте су студенткиње, наиме, ступале на јавну сцену као симпатизерке или чланице СКОЈ-а или илегалне Комунистичке партије, и оне су, по налогу Партије, улазиле у постојећа легална удружења и спроводиле пацифистичку и антифашистичку акцију. Критика капитализма и империјализма, борба за радничка права и позиви на социјалну револуцију нису губили, притом, ништа од своје оштрине – они су само бивали уоквирени свешћу о новом контексту.

За генерацију револуционарки рођених око 1910. године важно је, дакле, разумети да се њихов револуционарни профил обликовао нешто другачије од идеолошког профила револуционара из генерације стасавале деценију или две раније. Он је неодвојив од свести о фашизму као највећој претњи светском миру. За генерацију ових револуционарки подједнако је важно, а у овом контексту и кључно, то што се њихов идеолошки профил обликовао и као феминистички. Тачније, њихов се идеолошки профил као нове *политичке генерације жена* (Grubački 2020)⁹ формирао баш у том споју пацифизма/антифашизма и феминизма, за који Исидора Грубачки користи појам/термин *леви феминизам*, и бира управо њега¹⁰ да би именовала „посебан феминистички дискурс који су жене из Омладинске секције обликовале у *Жени данас*” (2020: 47).

Реч је, заправо, о програму или платформи *новог феминизма*, како га је раније прва детектовала Неда Божиновић (Božinović 1996: 124), на шта Грубачки такође подсећа (Grubački 49), а како су га заправо саме сарадни-

⁹ За ту је политичку генерацију жена био кључан напредни студентски покрет, који је 1931. године започео првенствено као антирежимски, везан за Диктатуру и Велику светску економску депресију, да би се с временом, од 1933. године, све више развио као пацифистички и антифашистички. За њих је учешће у овом покрету било „формативно и заједничко политичко искуство”, а поступно је водило освешћењу „циља окупљања великог броја жена” (Grubački 46). У теоријском смислу, Грубачки се ослања на концепт генерације Карла Манхајма који су даље преузели Софија Абојм и Педр Весконзелос (генерација је у том смислу „културни конструкт који укључује историјску партиципацију вођену индивидуалном самосвешћу”, према Grubački 46).

¹⁰ Исидора Грубачки се ослања првенствено на рад Елен Дибоа из 1991. године (в. Grubački 47 и 61). Појам и термин *леви феминизам* по значењу у највећој мери одговарају синтагму коју сам користила како бих описала деловања и дискурсе женске међуратне левичарке периодике (*Једнакост* 1920, *Југословенска жена* 1931–1934, *Жена данас* 1936–1940): *феминистичко-пролетерска контрајавност* (Варац 2015, Бараћ 2015).

це *Жене данас* назвале у истоименом, четвртном по реду и непотписаном чланку у првом броју часописа (1/1936: 4). Самоидентификација ове политичке генерације жена, како ће то прецизирати Грубачки, темељила се на њиховом искуству као младих жена (Грубачки 2020: 58). О том се искуству у *Жени данас* све време пише (в. Коларић у овом зборнику), и свако од два дата дистинктивна искуствена обележја (*жене, младе* – у конкретним историјским условима) ову групу чини аутономном унутар идеолошко-генерацијских групација у оквиру којих делују: једно у односу на другове своје револуционарне генерације, а друго у односу на старију генерацију феминисткиња.

Почетак *Рајног џуџовања* (1953) Митре Митровић својом реториком и нехотично је можда сажео ту (субјективну) искуствену особеност, која ће као крајњи (објективни) резултат произвести континуитет борбе и одговарајућу аутономну позицију:

Када је и кад почело? Како и када за нас комунисте? Где је за нас комунисте тај почетак борбе, где је за сваког од нас? Кад и где у мени?

Је ли то први летак који је доспео у руке ненадано и невиђено? А ако је то почело још онда кад су се појавиле прве сумње? Али које? Оне девојачке, или оне из социјалне литературе: да је овај живот неправедно створен, због свега, због моје сиромашне мајке са петоро деце, због хлеба кога нема или грубости које је на претек. Или уз прве, привлачно спојене речи љубави и наде – из калемегданских шетњи и мрачних студентских девојачких домова – да се тај живот, суров и спутан, може и променити? И бити свима, и нама, лепши? (Митровић 1953: 7).

Овом приликом истичем (још једном) чињеницу да су се и дискурс и програм левог феминизма формирали управо писањем за *Жену данас* односно објављивањем *Жене данас*. Аутономија овог и оваквог феминизма може се изједначити са, као што ће овај рад до краја показати, аутономијом АФЖ-а.

На овом месту потребно је направити и малу дигресију, и истаћи да је напред именовани феминистичко-антифашистички континуум карактеристичан за леви феминизам на глобалном плану, и присутан и тамо где није било непосредне фашистичке претње. Индикативно је, наиме, да је управо антифашистички дискурс из (пред)ратног периода био везивно ткиво левог феминизма у САД након рата. Како показује Кетлин Мекдоналд, троструко потчињавање црних жена, које је после рата постало једно од носећих питања америчке левофеминистичке заједнице, било је унутар ње освешћивано управо захваљујући антифашистичком наслеђу, односно, постојећа антифашистичка реторика омогућила је да се у обликују дискурс и култура као и сама књижевност левог феминизма у

послератном периоду, све до 60-их година 20. века (McDonald 2012: 6, и даље кроз књигу).

У оквиру пак саме југословенске револуционарне генерације из 30-их година, чини се, само њени поједини мушки представници разумели су у потпуности значај женског и феминистичког покрета. Један од њих је по свему судећи Веселин Маслеша, о коме је Митра Митровић дала један од најлепше написаних политичких портрета на српском језику. С другима је ситуација сложенија. Неки од њих су спроводили еманципацију и у пракси, попут Милована Ђиласа који је на једној од првих ослобођених територија у рату у привремено важећем ратно-револуционарном документу о политичкој организацији дате области увео и женско право гласа, што је заправо било прво озакоњење општег права гласа у југословенској историји (Миликић 2009: 50).¹¹ Ипак, као и већина, превиђао је значај који су за саме комунисткиње имали поједини њихови предратни подухвати, у које су оне улагале цело своје револуционарно умеће. У политичким мемоарима о сопственом деловању тридесетих година (поменути *Memoir of a Revolutionary*, 1973), иако у њима велики простор посвећује Митри Митровић, а и дословно јој посвећује ову књигу, Милован Ђилас ни речју не помиње часопис *Жена данас*, животни пројекат своје другарице, с којом је управо у време излагања часописа живео. Уз то, он је и сам за тај часопис писао. Издање мемоара на енглеском језику је захтевало скраћивања и могуће је да је у оригиналу *Жена данас* поменута, али чињеница да је изостављено баш оно у шта је Митра Митровић тада улагала целу себе показује да и најближи другови некада нису могли знати шта су биле најважније активности њихових другарица за њих саме. (Културе) сећања обликују се, наиме, и тако што се – неминовно али зато не мање произвољно – разврстава „важно” и „неважно”.

Непомињање *Жене данас* у Ђиласовим мемоарима није облик ни једног модуса заборављања нити се може подвести и под један од седам облика заорава Алаиде Асман. Јер, Ђилас је о деловању Митре Митровић тридесетих година писао с изразитим уздизањем њеног интелекта, карактера и самосвојности тј. аутономије¹², и с очигледном жељом да се она као таква запамти, као што је и у каснијим мемоарима посебно истицао

¹¹ Под тачком 6. овог документа-објаве стајало је: „Право бирати и бити биран имају сви грађани који су напунили 18 година, мушкарци и жене, без обзира на вероисповест, националност и расу. Право гласа имају, разумије се, и војници. Немају право гласа лица која су се била ставила у службу непријатеља” (Миликић 2009: 50).

¹² Међу бројним од таквим исказа, може се издвојити следећи: ”The core of the matter was that I sensed a certain resistance in Mitra, something held in reserve, a world of thoughts and feelings which were her own, not belonging to Communism or to me” (Џилас 1973: 298).

рад и храброст жена, и појединачних и као колективитета (Ђилас 1990).¹³ Упркос томе, ефекат непомињања једне крупне чињенице, каква је *Жена данас*, неумитно води ка друштвеном забораву, што потврђује помисао на то да би важност часописа у култури сећања (левице) значајно порасла да је о њему у мемоарима писано (мемоарима револуционара који је тих година – треба подсетити на сложеност ситуације у којој су писани – и сам био маргинализован).

Жена данас заузела је међутим важно место у мемоарима револуционарке, тј. њено је помињање у *Рајном џуџовању* лајтмотивско, али је зато и утицај и досег ових мемоара међу публиком, упркос бројним поновљеним издањима, сразмерно мањи. У овој књизи Митра Митровић открива много о уређивачкој политици часописа, али и исписује живе портрете његових сарадница, многе од њих завршавајући заувек. У једном поглављу ће она, наиме, (п)описати насилне и преране смрти својих другарица. Као пример, могли би се издвојити ти „завршни” портрети Фани Политео Вучковић, Олге Алкалај и Миле Димић:

Да ли смо добро разумели Фани? Питам се док причам женама у овој мокрој колиби о Фани Политео, нежној и болешљивој, образованој у музици и сликарству. Шта је она извукла из музике и сликарства! Видиш. Часно, без иједне речи признања умрла је. Није открила ни свога Воју, ни икога другог (1953: 210).

„Јао, шта ће рећи другови на то?” – за сваку ситницу је понављала Олга Алкалај. Осетљива, са неким посебним схватањем морала и дисциплине, и партијске и строге породичне. Убили су је у јеврејском логору. Првих дана окупације намерно смо седеле са њом, а носила је жуту траку, у посластичарницама, изазивачки јој нудећи најлепше место кад су Немци унутра. Стално је говорила „немојте, немојте се излагати”. И сузе су јој биле у очима, усне подрхтавале (1953: 210).

Мила Димић, књижевница, лепа, кратко подшишане косе коју сваки час руком или покретом главе смиче са очију, завршила је своје младо књижевно дело само са две речи: Не знам. Јануара 1943? Тукли су је на поду, онако снажну и бујну (1953: 210).

Лексикон *Жене Србије у НОБ* донеће касније не само (п)описе страдања већ и документа са саслушања у Специјалној полицији која су после рата пронађена. Та документа откривају да су приликом ислеђивања младе интелектуалке тј. револуционарке биле испитиване и о садржајима разговора на предратним састанцима редакције *Жене данас*.

¹³ У *Револуционарном рату* Ђилас ће, на пример, напоменути да је његов утисак да су жене у борбама и ратним догађајима храбрије него мушкарци (1990: 103), али ће при помињањима обновљених и штампаних часописа у рату наводити само *Борбу*.

Пажњу још више треба усмерити, дакле, ка књизи *Жене Србије у НОБ* (1975), која представља производ самосвесног и промишљеног рада на култури сећања. Истовремено с њом су вођени сродни колективни подухвати сакупљања и чувања грађе односно сећања на народноослободилачку, револуционарну и антифашистичку борбу жена, па су тако у Сарајеву објављене *Жене хероји* (1967) Миле Беоковић, а у Загребу и *Хероине Југославије* (1980) групе аутора. Савремене истраживачице проблем у културном и научном сећању препознаће баш у тој доминацији општег народноослободилачког и партизанског (пре)означавања антифашистичког деловања жена, о чему ће ускоро бити речи.

Жене Србије у НОБ уређивале су и састављале управо и преживеле сараднице *Жене данас*, а *Жена данас* и јесте посебна одредница унутар ње, за коју је била задужена једна од уредница часописа, Олга Тимотијевић. Тако да овај прилог култури сећања о *Жени данас* јесте и продужени вид деловања мисије некадашње групе. С тим да је он то у драстично измењеним околностима, у којима су другарице из илегалног, непризнатог и егзистенцијално неизвесног статуса прешле у статус признатих и државно повлашћених. Постављање речи и ратне фотографије друга Тита на сам почетак књиге јесте у овом случају значило обавезну и наметнуту формалност карактеристичну за укупну издавачку делатност послератне епохе, али и не само то. Оно је значило ипак и истину сопственог искуства. У том смислу учествовање у изградњи и очувању култа личности свога револуционарног и ратног *друга*, који је постао и *симбол* укупне антифашистичке борбе, не нарушава потпуно, по мом мишљењу, аутономију подухвата чувања сећања на своје револуционарне и ратне *другарице*.

Реч редакције која након тога следи почиње изјавом којом се недвосмислено тај подухват смешта у домен културе али и политике сећања: „Иницијатива да се сачува од заборављања и прикаже значај и обим учешћа жена у револуционарном радничком покрету и народноослободилачкој борби потекла је 1956. године од групе другарица-учесника предратног револуционарног покрета и НОБ” (непагиниране уводне стране). Као што се види, поменуте другарице су недвосмислено своје предратно револуционарно деловање и ратно ангажовање виделе, а и у лексикону приказале, као *конџингуиџиџи*. Међутим, у наслову је остала видљива само његова „друга половина”.

Андреја Дуганџић и Тијана Окић управо су у гореописаним приступима и подухватима (лексикони жена НОБ-а и партизанских хероина) виделе проблем, јер „за вријеме постојања СФРЈ никада није написана свеобухватна историја АФЖ-а Југославије [...], па се она увелико утопила у историју НОБ-а, историју жена *tout court* и у фигуру партизанке”

(5–6). Тиме је, по овим ауторкама, АФЖ умро по други пут после његовог распуштања 1953. године, сада и у званичном сећању. На тај начин је, наиме, „АФЖ замијењен новим субјектом: женама у Народноослободилачкој борби. Ту почиње исписивање историје жена које се бави улогом жена у ослободилачком рату по републикама и регијама, али не и улогом АФЖ-а Југославије” (Исто). Сам АФЖ тј. његове још увек живе чланице тиме су „устукнуле пред новим наративом СФРЈ”, како би то рекле Дуганџић и Окић, и можда чак донекле подлегле оном модусу (само)заборављања који је Алаида Асман назвала *џромена функције* (2018: 21–22). Оне су, под другим насловом и (пре)означитељем, оставиле прецизне чињенице и сећања о својој афежеовској делатности – у том тренутку преозначеној, али које ће за најновију генерацију истраживачица играти улогу управо архива помоћу којег се „враћа” изворна аутономност АФЖ-а.

Паралелно са наведеним лексиконским сећањима, али – испоставиће се – можда у недовољној вези са њима, у социјалистичкој Југославији се зачињу и одвијају социолошке и теоријске расправе о односу феминизма и социјализма, у оквир којих улази и разматрање југословенске феминистичке прошлости. У том периоду развија се наиме, како ће га назива Нада Лер-Софронић, *неофеминизам*, и тај се *нови феминизам* обликује такође највећим делом кроз часописне расправе, овог пута нешто више на теоријском него на искуственом нивоу (Јалатовић 2021). Управо у теоријски постављеном проблему повремено ће долазити до неразумевања односа који су некадашње комунистичке у различитим тренуцима имале према „феминизму”. Речи из реферата Виде Томшич, који интегрално преноси лексикон *Жене Србије у НОБ*, а који је поднет на Петој земаљској конференцији КПЈ (19–24. октобар 1940) биће често тумачене ван контекста (и самог реферата и укупног женског деловања унутар КПЈ). Томшич у једној од ставки износи: „Феминизам у нашим редовима треба да означимо као десничарску опортунистичку помоћ грађанском женском покрету код ширења илузија да се тобоже може ријешити женско питање у оквиру класног друштва помоћу неких реформи. На тај начин одвајају се жене од револуционарног пролетаријата и његове партије” (*Жене Србије у НОБ*, 1975: 15). Само из ових речи, изводиће се закључак о опозиционости комунизма и феминизма, што је могуће једино уколико се није (пажљиво) прочитала четворогодишња *Жена данас*.¹⁴ Након наведених

¹⁴ Како упозорава Исидора Грубачки, цитирање речи Виде Томшич и без објашњења (претходног) контекста, као што то нпр. у новије време чини Јелена Петровић (2109: 36), може да води читаоце таквих студија ка закључку да су комунистичке биле против феминизма (Grubački, *The Politics of Feminisms in Interwar Yugoslavia: Local National and Transnational Perspectives*, Централноевропски универзитет у Будимпешти, докторска дисертација у рукопису). Проблем у појединим проучавањима, па тако онда и у научним

речи, у даљим разматрањима, Вида Томшич помиње конкретно *Жену данас*: „Као пример једног уистину доброг листа нека нам буде ‘Жена данас’” (Исто: 16). На основу реферата биће изведен и закључак, за који се може претпоставити да је колективно састављен: „Конференција констатира да је у неким партијским организацијама систематски рад међу женама још увек занемарен, да другови не њосвећују озбиљну њажњу њоме важном раду, да тај рад њређушњају само њоку или иницијативе самих другарица, другарицама дајаче одбијају њомоћ која се од њих тражи” (Исто 17).

Испоставиће се да је управо то што су другови били недовољно заинтересовани и препустили рад међу женама самим женама тј. другарицама било срећна околност за развој аутентичног феминистичког писања и деловања које данас препознајемо (и) у часопису *Жена данас*. Сараднице *Жене данас* имале су, дакле, аутономију у писању. Она, међутим, није била само ствар недовољне заинтересованости другова и аутентичних интересовања омладинки, већ се, иако можда случајно, успоставила кроз озваничени облик организације партијског рада. Наиме, као и све активности омладине, и активност Омладинске секције „Женског покрета” (која се практично подудара са редакцијом и сарадницама *Жене данас*), како се и у лексикону каже, „развијала се под непосредним руководством Партије”. Међутим, како даље стоји: „За рад у Секцији је одговарала њартијска ћелија, чији се састав мењао. Чланови ћелије биле су: Јелисавета Бешка-Бембаса, Милица Шуваковић, Олга Јојић, Олга Алкалај, Митра Митровић, Боса Цветић, Добрила Карапанџић и Слободанка-Боба Ђорђевић” (1975: 58, курзив С. Б.). Другарице су, дакле, одговарале пред Партијом саме за себе, односно оне су саме представљале Партију пред којом су одговарале као чланице Секције и сараднице часописа.

У сваком случају, могло би се рећи да је један од проблема у култури сећања на предратну *Жену данас* и АФЖ тај што, између осталог, 1975. године сараднице часописа и актерке покрета јесу оставиле монументалан документ о своме деловању, а управо у том тренутку нове генерације лево оријентисаних феминисткиња не узимају тај „документ” као примаран извор проучавања и, у том смислу, сећања. На пример, Дуња Рихтман Аугуштин у предговору приређених радова Лидије Склевицки реторички исказује описани, на први поглед парадоксални, *заборавни однос* нове генерације *њрема и даље живој борби њрођив заборава*:

тумачењима и научним сећањима на лево оријентисане феминистичке (дис)континуитете, лежи заправо, како у истој студији напомиње Грубачки, у томе што су истраживачице (а што је случај код Јелене Батинић за међуратни период) користиле првенствено секундарну литературу.

У вријеме кад је — *йойќрај седамдесетих* и тијеком осамдесетих — прекапала по *йраићявој* архиви тада већ *одавно угасле* антифашистичке женске организације, многима се бављење том темом могло учинити *излишним*. Но Лидиа је жељела одговорити на питање: „На који начин истраживање организације жена може осветлити саму квалитету еманципаторских процеса у једном друштву?” (1996: 7, курзив С. Б.)

Чини се да је овде неке појаве потребно боље нијансирати. Наиме, у другој половини 70-их година 20. века, разнородно бављење темом АФЖ-а ипак није било угасло, и његова архива није била праћњава, али се сећање на АФЖ заиста утапало у опште антифашистичко сећање, и народноослободилачко, а уз то јесте било расуто кроз различите научне и научно-популарне подухвате. У том периоду, након лексикона *Жене Србије у НОБ*, у ИП „Дечје новине” Горњи Милановац пише се и објављује серија монографија у оквиру библиотеке *Легенде: Народни хероји Југославије*, у оквиру које је пак посебно коло посвећено „женама – народним херојима”, односно – из ове истраживачке позиције – портретима чланица АФЖ-а.

У таквом контексту, када су саме АФЖ-овке самим насловима својих издања-самосведочења такорећи прикриле аутономију сопственог деловања, Лидиа Склевицки започела је неминовно своја истраживања архивских докумената о раду АФЖ-а као да почиње из почетка. Убрзо су стигли први закључци, од којих су неки објављени 1984. године у новосадском часопису *Поља*, а који сажимају оно око чега ће се двадесет пет година касније заподенути полемика, из које се чини да истраживања као да по други или трећи пут почињу из почетка. Лидија Склевицки уочава континуитет на којем се првенствено, по мом мишљењу, темељи и аутономија АФЖ-а. Закључујући о раду омладинских секција и одговарајућих часописа, Склевицки тврди: „Упорним настојањима напредних жена у грађанским организацијама на њиховом омасовљењу постављени су темељи широког антифашистичког фронта жена који ће се 1942. године формирати као посебна организација” (1984: 416).

Нешто касније Лидија Склевицки ће поставити питање које ће за двадесетак година нова генерација истраживачица поставити поново:

Који је разлог да је АФЖ, најмасовнија од свих масовних организација, још увијек неисписани лист наше послеријатне повијести? Иако као засебна организација дјелује тек десетак година (1942–1953), није ипак посве непознато да она има своју јасно издвојену традицију, континуитет који се може пратити од средине тридесетих година, када је и у југославенском комунистичком покрету прихваћена Коминтернина линија стварања Народног фронта свих демократских снага против надирућег фашизма. Но истовремено, АФЖ је у непосредном послеријатном раздобљу једина (преживјела) наследница тегобног стољетног пробоја жена на јавну-

политичку сцену и настојања да оне себи примјереним средствима освоје равноправни положај у свим сферама друштвеног живота. Због чега су и успркос томе жене као повијесни субјект ипак остале „невидљиве” у колективном сјећању и у повијесној знаности, а њихово мјесто у повијести празно? (Sklevycki, „Еманципација и организација: Улога Антифашистичке fronte žena u postrevolucionarnim мјенана друштва и кulture” (NR Hrvatska, 1945–53)”, u 1996: 63).

4. Након 2010. године

Упркос, дакле, подухвату уписивања жена *натраг* у *повијест*, и то управо и *афежеовки*, тај се подухват чини недовољним да на дуже стазе утврди (*правилно*) сећање на њих и заустави стихију заборава. Да није тако, не би Тијана Окић и Андреја Дуганцић, и после тога уписивања морале да напишу: „Увидјевши да нам је историја највеће женске организације на нашим просторима у великој мјери непозната, наши напори да Архив учинимо јавним дијелом су и потрага за оном страном историје која је увијек била и остала на маргинама” (2016: 4). Реч је, наиме, о *Архиву антифашистичке борбе жена Босне и Херцеговине и Југославије*. Архив је замишљен и реализован првенствено као дигитални репозиторијум и представља битно проширени архив првобитног документарног фонда АФЖ који је основан, као што је напред поменуто, 1950. године по одлуци Централног одбора АФЖ-а Југославије. Нови дигитални Архив је, преносећи их са сајта *gerusija.com*, међу своје документе унео и прва два (дигитализована) броја *Жене данас* из 1936. године. Овај Архив (<https://afzarhiv.org/>), идејно зачет 2010. године, као својеврсни наследник и проширење данас представља *место* највеће обједињености и доступности разноврсних документа и литературе везаних за АФЖ Југославије,¹⁵ а дело је Андреје Дуганцић, Аделе Јусић и *трудбеница* окупљених око Удружења за културу и умјетност „Црвена”.

Дакле, у периоду од око 2010. године *Жена данас* се враћа на сцену сећања у постјугословенским заједницама, често у оквиру обновљених истраживања антифашистичке борбе жена Југославије. Поред, дакле, линије истраживања која почиње од Лидије Склевицки, а наставља се у радovima Јанкар Вебстер, Пантелић и Батинић, значајно место сада заузимају и истраживања и подухвати Кјаре Бонфиљоли, Андреје Дуганцић, Тијане Окић, Данијеле Мајсторовић и других. *Жена данас*, као што ће ускоро бити објашњено, у својеврсној полемици која ће се у последњој деценији

¹⁵ „Тренутно, садржај архива обухвата дио архивске грађе, периодичку и књиге, стенографске забиљешке, записнике и извјештаје као и друге материјале, а садржи и елементе усмене историје преживјелих афежеовки, историје коју је југославенска историографија пропустила забиљжити” (Dugandžić, Okić 2016: 4).

појавити између старијих и новијих истраживања, могла би да добије улогу подсетника на то да је почетак деловања АФЖ-а можда потребно рачунати од 1934. или 35/36. године, па је и његово аутономно деловање, управо у предратном периоду, тада видљивије, а ратна и послератна мања аутономност и (само)укидање организације у таквој светлости могу попримити и мање трагичан призив у сећању феминистичке левице. Јер, у *сентименту* сећања на тај се начин појављује ипак *утешна* чињеница аутентичности почетка женског организовања и четворогодишња феминистичка аутономија без обзира на његов самоукидајући завршетак.

О аутономији писања и деловања говоре и сећања некадашњих чланица редакције које је кроз интервјуе прикупила Ивана Пантелић (објављена најпре у склопу магистарске тезе 2009, а потом и књиге 2011. године). Ова сећања потврђују освојену аутономију не само у односу на Партију, већ и у односу на „Женски покрет”, и то по истом моделу. Драгица Витоловић Срзентић је, да издвојимо само тај пример, описујући рад Омладинске секције „Женског покрета” у Београду закључила да омладинке испрва нису биле „довољно самосталне и независне у односу на Женски покрет”, али да је са оснивањем *Жене данас* наступила промена („*Жена данас* је све то покренула”) (Пантелић 2011: 21). Срзентић се сећа да су их старије феминисткиње из „Женског покрета” најпре „масовно подржавале и долазиле на наше скупове”. Међутим, посебно после једне потпуно самостално инициране књижевне вечери, уследило је прво размимоилажење: „Критиковале су нас зато што смо то организовале без њиховог знања, а под њиховим кишобраном” (Исто). Сећање Олге Хумо можда је још занимљивије с обзиром на то да открива аутономност и специфичност левог феминизма *Жене данас* и у односу на феминисткиње левичарке глобално, а та се специфичност огледа по питању статуса моде (што је у овом зборнику на свеобухватан начин показала Бојана Поповић). Наиме, Олга Нинчић Хумо се у интервјуу вођеном 2007. године присетила како им је „на састанку напредних студенткиња”, говорила „једна другарица из Омладинске секције Женског покрета. Наше су другарице скоро све имале праву, кратко подшишану косу, мушке капуте и ципеле. Ни најмање није било женствености, кокетерије”. Међутим, другарица из Омладинске секције им је објаснила да таквим изгледом неће постићи у датом тренутку основно стратешко начело: привлачење нових чланица и омасовљење покрета, и као аргумент и буквално изнела (последњи) број *Жене данас*: „А тада је излазио часопис *Жена данас* и она је донела тај часопис да би девојке виделе хаљине, а она сама појавила се у хаљини која је била на последњој страни часописа. То је било ново за оно време” (према: Пантелић 2011: 21–22)

У сваком случају, у периоду око 2010. године *Жена данас* враћа се на сцену сећања кроз институционална и неформална сећања. *Жена данас* заузела је важно место као извор и експонат у музеолошкој поставци тј. изложби *Женска страна*, коју су 2010. године организовали Музеј историје Југославије и Музеј савремене уметности, Београд, а чије су ауторке Марија Ђорговић, Ана Панић и Уна Поповић. Овде је извор пре свега послератна *Жена данас*, а не њена „прва серија” која је тема овога рада, конференције (2015) и зборника (2022). Прва серија *Жене данас* у фокусу је започетог пројекта дигитализације овог часописа, који је 2016. године предузео колектив *Герусија*. У том је контексту његова чланица, филозофикиња и песникиња Маја Солар написала песму непосредно инспирисану првим бројем *Жене данас*. Подухват и песма, објављена у часопису *Поља* („Godine 1936...”, 502/2016: 18), сагледани заједно, показују шта би данас могло значити *делатно сећање левице* (Куљић 2021), макар на микроплану, односно, још прецизније, феминистичке левице или левог феминизма.

Вратимо ли се самом новом дигиталном Архиву, треба рећи да постојећи документи, као и они који су накнадно прикупљени кроз интервјуисање преживелих антифашисткиња 2000-их година, омогућавају, како објашњава Кјара Бонфиљоли, нове приступе, односно „богатство овог архива”¹⁶ омогућава емотивно повезивање са судбинама чланица АФЖ-а, имајући при том на уму да је сусрет са њиховим гласовима – или гласовима њима блиских људи – увјетован чином одабира, тумачења и инвенције, другим ријечима, нашом властитом позицијом” (Bongfiglioli 2016: 16). Документи и сећања које је Кјара Бонфиљоли проучавала али и сама бележила реферишу, свакако, и на предратно деловање младих антифашисткиња. Ипак, реторички ауторка остаје везана за ратне године и званично оснивање АФЖ-а, од када рачуна почетак рада ове организације.

Моје је мишљење да би акцентовањем појма покрет уз појам организације, историографска слика АФЖ-а добила праву дубину. Уосталом, и сам архив о којем је реч односи се на *борбу* жена, дакле и добро изабраним термином упућује на деловање које је шире од уже схваћене организације или *фронтна* – који такође јесте свесно изабрани широк појам, али је везао нашу историјску имагинацију за његово званично оснивање у Босанском Петровцу 1942. године.

Истакла бих, дакле, тезу да управо *Жена данас* представља (медијско, илегалско и још увек званично неименовано) место настанка овог

¹⁶ Ауторка га нешто касније описује као „живући архив једног од најзначајнијих изворних антифашистичких покрета отпора у Европи Другог свјетског рата” (подвлачење С. Б.).

покрета, односно једно од таквих места. Поред *Жене данас* у Београду, такво је место и часопис *Женски свијет* (1939–1941), односно Омладинска подружница Женског покрета основана у Загребу 1934. године, чије су чланице издавале *Женски свијет*. Ову тезу практично је изнела и Лидија Склевицки 1984. године у напред цитираном чланку (1984: 416). *Жена данас* и *Женски свијет*, а уз њих и краткотрајнија љубљанска *Жена* (1941), били би у том су смислу и (часописни) архиви покрета/организације.

И зато није случајно да оно што Бонфиљоли, описујући сопствени метод, приписује послератном архиву АФЖ-а, и самој организацији, важи и за *Жену данас* (1936–1940), чланице његове редакције и укупни садржај часописа:

Анализирам разлике у биографијама чланица ове организације, те методе којима је *АФЖ заправо функционирао као мост између жена са разних географских подручја, жена различитог степена образовања, жена из различитих етничких група и класа, те жена са различитим политичким искуством – промовирајући нове облике солидарности* против патријархалне потлачености и отварајући нове животне прилике, *али и усвојављајући нове хијерархије* и нове начине контролирања прописаних женских улога, као на примјер у случају покривених муслиманки (Исто 19).

Садржај *Жене данас* (1936–1940), укрштен с биографијама њених сарадница из тог периода,¹⁷ управо и јесте, као што је објашњено, карика која недостаје у актуелној феминистичкој научној јавности, и у расправи о значењу југословенског АФЖ-а. Дакле, поновимо још једном, та се расправа води под претпоставком да је АФЖ настао у рату, па се прати његово деловање током рата и након њега, до 1953. године. Међутим, ако се историја АФЖ-а „рачуна” од тренутка оснивања *омладинских секција* или прецизно Омладинске секције Женског покрета, а *Жена данас* чита као један од његових организационих јединица и архива, његов значај указује се као много већи унутар укупног југословенског антифашистичког отпора, а његова аутономност као неупитнија него што је обично представљена у научним студијама.

На аутономију АФЖ-а свакако је указала Лидија Склевицки, тј. како би то још опрезније исказала Ивана Пантелић, на то је „АФЖ био у извесној мери самостална организација”:

Чињеница да је организацијску структуру могуће приказати као пирамиду са широком базом (потенцијално је то свака, ’па и последња жена’), чији је врх такође могуће недвосмислено утврдити, наводи на закључак да можемо претпоставити изванредан степен организацијске аутономије. То значи да је постојала могућност артикулације циљева, специфичних/

¹⁷ Исписаних највећим делом у делу *Жене Србије у НОБ*.

аутономнијих од оних које је Антифашистичком фронту жена поверавала 'народна' власт (Склевицки 1996, 119).

У каснијој расправи, назовимо је тако, Кјара Бонфиљоли је критиковала поједине закључке Лидије Склевицки и других истраживачица који су, по њеној тврдњи, чинили управо супротно, умањивали аутономију женског деловања унутар општег југословенског антифашистичког покрета. Закључак Кјаре Бонфиљоли ће бити да препоручени биографски и интерсекционални приступ овој теми избегава прилично учвршћену „парадигму потпуне неповезаности ‘феминистичких’ и ‘пролетерских’ женских покрета”, а омогућава „праћење континуитета учешћа жена у феминистичким удружењима у периоду између два рата, као и руковођења АФЖ-ом током ратних и послеријатних година” (Bonfiglioli 2016: 23). Међутим, као што изнова подсећа Ивана Пантелић, „Неда Божиновић, Барбара Јанкар Вебстер, Јелена Батинић и Лидија Склевицки АФЖ деловање доводе у везу са предратним феминистичким организацијама и њиховим активностима и у АФЖ виде наставак спровођења тих еманципаторских политика” (Пантелић 2020: 75). Ове су истраживачице у том смислу имале у виду готово све и идеолошки разноврсне феминистичке организације у Краљевини Југославији.

Надовезујући се на поједина претходна истраживања, у овом раду истичем важност везивања зачетка АФЖ-а за рад Омладинске секције „Женског покрета” и прве редакције часописа *Жена данас*, које се дакле подударају. Највидљивији знак датог континуитета, из перспективе студија периодике, јесте сам континуитет часописа од предратног преко ратног периода до послератног, а пре свега увођење до тада непостојећег поднаслова у првом ратном броју – *Жена данас: орган Антифашистичког фронта жена Југославије*.

Да је деловање Омладинске секције и редакције *Жене данас* већ било читав фронт и антифашистички покрет, показује и перцепција њихових идеолошких а потом и ратних непријатеља, фашиста. Када Краљевина Југославија у Априлском рату буде сломљена, а делови Србије постану окупациона територија Трећег рајха, и када нове немачке и квинслишке власти буду покушавале да „обнове” друштвени живот на тој територији, пред поједине друштвене субјекте, спремне за сарадњу, поставиће се листа питања која ће имати циљ да открије њихову подобност. Наиме, када су у питању женска удружења, представницама таквих удружења за које се веровало да могу наставити рад, било је у априлу 1942. године достављен упитник где је, међу 22 питања, постављено и питање: „Какве је везе имало Друштво са покретом „Жена данас”?” (према: Иванић, Успомене, 223–226, Милановић 272). Поред тога, Добрила Главинић, која се Милану

Недићу препоручила за сарадњу, с предлогом реорганизације свих до тада постојећих женских удружења у склопу новог поретка, написала је под једном од тачака следеће: „Удружење универзитетски образованих жена не може даље да постоји јер је било у вези са листом ‘Жена данас’, имовину предати Српском женском савезу” (Милановић 274). Наравно, боље од свега о овоме односу сведоче документа са саслушања младих комунисткиња којима су, приликом хапшења или током ислеђивања, поред осталих, у Специјалној полицији или у логору Бањица, постављана питања о њиховој потенцијалној сарадњи са *Женом данас*. Та је сарадња била доказ њихове комунистичке и антифашистичке, а из дате перспективе, непријатељске делатности, па тако и основа хапшења и изрицања пресуде.

Историчарке и социолошкиње (Склевицки, Вебстер, Батинић, Пантелић, Стефановић), из различитих перспектива, дакле, једним делом већ јесу учиниле оно на шта опомиње Кјара Бонфиљоли. Могло би се зато поставити питање нису ли њене оцене биле сувише заоштрене. Наиме, приступи и тумачења Лидије Склевицки, Барбаре Јанкар Вебстер и донекле Јелене Батинић, поред својих вредности, по Кјари Бонфиљоли, „у суштини подривају улогу жена као организацијских и политичких руководитељица, и занемарују различите ступњеве труда уложеног у промовирање нових родних предоцби, којима се настојао успоставити ‘уједињујући’ дискурс женске равноправности без обзира на класу, географско подручје или етничку припадност” (2016: 22). Она подсећа како је, између осталог, Лидиа Склевицки чак одбацила усмену историју учесница АФЖ-а као недовољно поуздан научни извор. Бонфиљоли истиче да су због оваквих тумачења „остале недовољно истражене биографије водећих активисткиња АФЖ-а” па тако и одговарајући „субјективни процеси политизације, посебно када је ријеч о руководећим и средњим кадровима” (Исто 21).

Сматрам, међутим, да су овакве заоштрене формулације, чак и ако су у појединим случајевима неправедне, у датом тренутку биле нужне како би се аутономија деловања антифашистичког фронта жена (овде намерно писаног малим словом) па тако, између осталог, и редакције *Жене данас*, изнова поставила као питање. Односно, оне су биле потребне како би се, макар у само одређене истраживачке сврхе, дистанцирало од методолошке праксе оцењивања (међу)ратног деловања комунисткиња из накнадне перспективе, јер је „изузетно важно тај интерпретативни оквир проширити и одупријети се свођењу комплексног женског искуства у Другом свјетском рату и непосредно након њега на поједностављене наративе о успјеху или неуспјеху социјалистичке еманципације, или на питање истинске слободе дјеловања жена у социјализму” (Bonfiglioli 2016: 18). Биографско истраживање Вељка Станића у овом зборнику ре-

конструирате управо *субјективни процес политизације* Митре Митровић. То није било могуће учинити док се врста извора која открива дати процес, а какву је оставила Митра Митровић у својој Личној заоставштини, није учинила доступном макар једном истраживачу. Испоставља се, дакле, да су (ауто)биографски записи из 30-их година и о 30-им годинама, заједно с каснијом архивском грађом, остали донекле неистражено место у тумачењима АФЖ-а. Једним делом, разлог је била и њихова недоступност, а истраживачице попут Иване Пантелић (в. Пантелић 2011), Маргарете Башарагин (2021), Кјаре Бонфиљоли и других су кроз интервјуисање још увек живих актерки надоместиле не само недоступност поједине грађе већ и недовољност постојећих архива.

Понекад је препрека реконструкцији субјективних процеса политизације – а која је друго име за *афежеовску аутономију*, ту неуралгичну тачку о којој је у сећању новије феминистичке левице на прву такву генерацију заправо увек и реч – била и чињеница да се и *Жена данас* није разумевала као архив с таквом врстом грађе. *Жена данас* то јесте, и на том је трагу и Исидора Грубачки када на једном месту прецизно формулише да су (посебно поједини) часописни чланци „изражавали заједничку генерацијску *субјективност*” (2020: 55, подвлачење С. Б.). Ранија тумачења АФЖ-а (Склевицки и др.), да се вратимо опет томе питању, која ће бити допуњена накнадно забележеним сећањима међуратних скојевки у потпуности су заслужна што се овој теми приступило као научно и друштвено високо релевантној. По мом мишљењу, сва се ова наведена истраживања, и уједно научна сећања, надовезују једна на друга, и једна су без других немогућа, и то тако да је управо повремена методолошка и условно речено вредносна полемика унутар њих оно што је продуктивно. У сваком случају, тридесете године биле су мање присутне у таквим проучавањима, али и то је празнина која је увелико допуњена у нашем научном сећању у последњих неколико година.

5. Од борбе против заборава до неговања сећања

Упркос *активном памћењу* чланица редакције *Жене данас* и њиховој сталној борби против заборава, заборава својих претходница и савременница, а затим и могућег сопственог деловања и самог часописа *Жена данас* из револуционарног периода (1936–1940), над тим се часописом све време упоредо надвијао и један од процеса заборава, онај који Алаида Асман назива *одгођеним заборављањем*, које за последицу обично има накнадни *улазак у архив*. У случају када се и догоди да нешто буде „спасено од бујице аутоматског заборављања и склоњено на сигурно”, тада су, дакле, „колекционари и антиквари задужени за одгађање: тиме што

одређене предмете уврштавају у своје збирке, они их штите од распадања и накратко им продужавају век. Но, реалне изгледе да му се век продужи нешто добија тек кад доспе под окриље институција које је друштво задужило да одржавају инвентар предмета: под окриље архива, библиотека или музеја” (2018: 35). У случају Антифашистичког фронта жена Југославије и 29 сачуваних бројева револуционарног периода *Жене данас*, као и 30. заплењеног и нигде сачуваног, због којег је државна цензура часопис и забранила, чини се да свака нова феминистичка генерација (научница, културних радница и уметница) изнова улази у већ отворани архив. То се догађа стога што се дати архив заправо сваки пут и проширује: написаним мемоарима и биографским књигама, енциклопедијским пописима, репринтима и реиздањима, истраживачким интервјуима (историографским, документарнофилмским) па у том смислу и новим сведочењима или новооткривеним личним заоставштинама (само у овом зборнику то су оставштине Митре Митровић, Олге Тимотијевић и Дивне Денковић). Догађа се и због тога што је некад потребно да прође више времена да би се схватило да је архивски материјал све време био ту али да није препознаван као такав – као што је управо случај с часописом *Жена данас* (1936–1940).

Како поводом одгођеног заборављања истиче још Алаида Асман, у културама које се користе писмом обично долази до раскорака између *активног* и *пасивног сећања*, другим речима између *канона* и *архива* (2018: 35). Женско (књижевно) ауторство уопште често се налази управо у томе раскораку или сасвим у сфери пасивног сећања, како је то за случај деветнаестовековне ауторке Драге Дејановић у новије време објаснила Жарка Свирчев. „Архив Драга Дејановић”, како га Свирчев назива (11), по својој аутономној позицији унутар Уједињене омладине српске, најсличнији је „архиву *Жена данас*” тј. позицији Омладинске секције, левог феминизма и укупног АФЖ-а унутар ширих организација у оквиру којих су њихове актерке деловале („Женски покрет”, феминистичка контрајавност, комунистички и антифашистички покрет у Југославији). Ослањајући се такође на поставке Алаиде Асман (Assman, „Canon and Archive”, 2008), Жарка Свирчев је указала на канонско, активно памћење као стално репродукујуће и реafirмишуће, али и селективно и конзервирајуће, тј. оно које чува прошлост као садашњост, док пасивно памћење прошлост чува управо као прошлост, а његови се садржаји налазе на самој граници између канона и заборављања (Assman према Свирчев 2018: 12).

Чини се да се *Жена данас* као феномен налази у сталној тензији између канона и архива, између активног сећања и одгођеног заборављања. Када се сагледа све напред изложено, заиста се тезе и речи Алаиде Асман дословно могу применити и на случај *Жене данас*. Садржај архива, наи-

ме, налази се у „стању латентности” (Asman 2018: 36), и „чека да га неко врати у живот тиме што ће га одабрати, што ће му поклонити пажњу, тумачити га, придати му значај и смисао” (37). Научници и уметници, по тој логици, овај садржај претварају тако у „информације, знање и сећање” (36). Они, а посебно је то посао представника историјских хуманистичких наука, актуализују архивски материјал тако што ће га поставити „у нов контекст и придати му нов значај у садашњици” (39). И још прецизније, њихов односно наш „друштвени задатак” је да у „наизглед мртвим изворима пробуде нов живот тако што ће поставити нова питања и показати да ти извори могу да дају битне одговоре” (39).¹⁸ Питање које се последњих деценија неколико пута изнова постављало било је питање аутономије, и чини се да је на њега, и овим зборником, дат документован потврдан одговор.

Једном освешћена вишеструка (архивска) значења *Жене данас*, омогућавају нам да наставимо у њој и међу њеним сарадницама започету борбу против заборава као умногоне олакшано неговање сећања. Тако нам преостају додатна истраживања *континуиране организоване антифашистичке борбе жена од 30-их до 70-их година 20. века* (па у том смислу и сећања на тај континуитет). Преостају нам затим можда и додатна истраживања у оквиру једном засигурно потврђене *женске аутономије* у облику левог феминизма (*left feminism*) на интернационалном и локалном нивоу („новог феминизма”, *феминистичко-пролетерске контрарајаности*). На интернационалном нивоу – сада чешће терминолошки означаваном као транснационални – та истраживања захтевају и једно *компаративно „периодичко” читање* и тумачење оних најмање седам напред набројаних народнофронтских феминистичких часописа међу које спада и југословенска *Жена данас* (у овом зборнику, за почетак, компаративно сагледана са својом америчком имењакињом). Компаративни приступ, и у том смислу достојно сећање, захтева и читање *социјалне литературе* односно *женске револуционарне прозе* писане за *Жену данас* упоредо с одговарајућим текстовима на другим језицима. *Преводи* прича и репортажа ауторки и аутора с тадашње антифашистичке књижевне

¹⁸ Ослањајући се управо на Асман и друге аутор(к)е, Ен Ригни је потцртала да „селективна трансформација архива у сећање није само једносмеран процес” (2018: 243). Тако „ствари које су биле занемарене, једном могу постати важне”, а за ову динамику кључно је – посредовање: „Сећање *постаје* колективно када се дели, а да би се делило мора бити посредовано. Под посредовањем се подразумевају и канали преноса и сами културни облици који се користе да би се догађајима дао смисао” (Исто 242). По овој ауторки, „сећање је чин стварања смисла у садашњости”. Сећање је, другим речима, оно које „преплиће питања од актуелног значаја са наративима о прошлости и из прошлости” (242). Ригни зато користи посебан израз за ознаку овако дефинисаног чина сећања (*re-tembrance*), док за његов резултат користи устаљену реч *memoir*.

левице објављивани у *Жени данас*, стављени у контекст укупне женске левичарске периодике у свету тих година, водили би правом присећању на још једну међународну мрежу, која – као и претходне – јесте део народнофротовске и комунистичке интернационале али има и делимичну сопствену аутономну логику. Постављена као средишњи архивски извор, *Жена данас* нас води у неколико праваца истраживања и сећања на једно посебно епохално искуство обележено дијалектиком општости захтева и аутономије њиховог спровођења.

ИЗВОРИ

- Архив антифашистичке борбе жена Босне и Херцеговине и Југославије*, <https://afzarhiv.org/>
- Жена данас, 1936–1940.*
- Les femmes dans l'action mondiale: Organe mensuel du Comite Mondial des Femmes* (1934–1939 Француска), <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k45527272?rk=42918;4>
- Jeunes filles de France* (1936–1944, Француска), <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb327960919/date19400101#resultat-id-1>
- Mujeres Libres* (1936–1938, Шпанија), <https://www.museoreinasofia.es/coleccion/proyectos-investigacion/mujeres-guerra-civil-espanola/asociacionismo-mujeres-libres-ama>
- La Mujer Nueva: boletin del Movimiento Pro-Emancipación de las Mujeres de Chile* (1935–1941, Чиле), <https://www.memoriachilena.gob.cl/602/w3-article-701.html>
- The Woman Today* (1936–1937) <https://www.marxists.org/history/usa/pubs/wt/index.htm>
- Solar, Maja. „Godine 1936...”. *Polja*. 61. 502 (2016): 18.

ЛИТЕРАТУРА

- Ackelsberg, Martha. ”’Separate and Equal’? Mujeres Libres and Anarchist Strategy for Women’s Emancipation”. *Feminist Studies*, Vol. 11, No. 1 (Spring, 1985): 63–83.
- Asman, Alaida *Oblici zaborava*. S nemačkog prevela Aleksandra Bajazetov. Beograd: Biblioteka XX vek, 2018.
- Barać, Stanislava. „Pacifistički i antifašistički diskurs u listu *Žena danas* 1936–1940”. *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s Desničinih susreta 2011*. Ur. Drago Roksanđić i Ivana Cvijović Javorina. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, Plejada, 2012. 217–231.
- Barać, Stanislava. „Rosa Luxemburg in der jugoslawischen proletarisch-feministischen Gegenöffentlichkeit 1920–1941”. *Serben und Deutsche in 20. Jahrhundert – im Schatten offizieller Politik*, Hrsg. Gabriella Schubert. Wiesbaden: Harrasovitz Verlag, 2015. 56–68.

- Бараћ, Станислава. *Жена данас (1936–1940)*. [Поглавље у књизи:] *Феминистичка контрајавност. Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015. 188–236.
- Barać, Stanislava. „(Ne)pristajanje na zaborav: Mitra Mitrović, portret revolucionarke”, 2017. <http://komunalinks.com/home/2017/1/23/nepristajanje-na-zaborav-mitra-mitrovi-portret-revolucionarke> 4.04.2021.
- Bašaragin, Margareta *Antifašistkinje Subotice: skojevke, partizanke i afežeovke*. Novi Sad: Udruženje „Ženske studije i istraživanja”, 2021.
- Bešlin, Milivoj, Husnija Kamberović, Adnan Prekić, „Mladi istoričari pred izazovima revizionističkih historiografija”, predgovor u: *Pred izazovima revizionističkih historiografija: regionalni kontekst*. Ur. Bešlin, Milivoj, Husnija Kamberović, Adnan Prekić. Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2020. 7–10.
- Bongfiglioli, Chiara, „Biografije aktivistkinja AFŽ-a: interseksionalna analiza ženskog djelovanja”, poglavlje u: *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*, ur. Andreja Dugandžić i Tijana Okić, Crvena/Fondacija Roza Luksemburg, Sarajevo, 2016, 16–39.
- Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: „Devedesetčetvrti”, „Žene u crnom”, 1996.
- Whitney, Susan B. ”Embracing the Status Quo: French Communist, Young Women, and the Popular Front”. *The Journal of Social History*, Vol. 30, No. 1 (Autumn, 1996): 29–53.
- Grubački, Isidora. ”Communism, Left Feminism, and Generations in the 1930s: The Case of Yugoslavia”, book chapter in *Gender, Generations, and Communism in Central and South-Eastern Europe*. Ed. Anna Artwińska and Agnieszka Mrozik. London: Routledge, 2020. 45–65.
- Grubački, Isidora. *The Politics of Feminisms in Interwar Yugoslavia: Local National and Transnational Perspectives*, Централноевропски универзитет у Будимпешти, докторска дисертација у рукопису.
- Djilas, Milovan. *Memoir of a Revolutionary*. Translated by Drenka Villen. New York: Harcourt Brace Jovanovich, INC, 1973.
- Ђилас, Милован. *Революционарни рај*. Београд: Књижевне новине, 1990.
- Жене Србије у НОБ*. Београд: Нолит, 1975.
- Костић, Лариса и Емилија Аћимовић. *Жена данас (1936–1940): библиографија*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021.
- Kuljić, Todor. *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa, 2006.
- Kuljić, Todor. *Prognani pojmovi: neoliberalna pojmovna revizija misli o društvu*. Beograd: Clio, 2018.
- Kuljić, Todor. *Manifest sećanja levice: kontrasećanje potlačenih i zaboravljenih*. Beograd: Clio, 2021.
- Лалатовић, Јелена. „Феминизам у омладинским часописима: ка историји девојачке културе у Југославији”, *Модернизам и авангарда у југословенском контексту*. Ур. Биљана Андоновска, Томислав Брлек, Адријана Видић. Институт за књижевност и уметност, Београд, 2021. 153–166.

- McDonald, Kathlene. *Feminism, the Left, and Postwar Literary Culture*. University Press of Mississippi, 2012.
- Милановић, Јасмина В. *Женско друштво (1875–1942)*. Београд: Институт за савремену историју, Службени гласник, 2020.
- Миликић, Милош Мидо *Рајним сџазама Милована Ђиласа*. Подгорица: Мојковац / Фондација „Милован Ђилас”, 2009.
- Митровић, Митра. *Рајно џутовање*. Просвета. Београд, 1953.
- Pantelić, Ivana. *Partizanke kao građanke: društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945–1953*. Beograd: Evoluta, 2011.
- Pantelić, Ivana. „Antifašistički front žena Jugoslavije i njegovo ukidanje – primer patrijarhalnog (dis)kontinuiteta”, *Antropologija I* (2020): 73–90.
- Rabinowitz, Paula (2016). „Proturječna roda i žanra” (prevele Veronika Mesić, Ema Sandalić i Ivana Mihaela Žimbek). *k.: časopis za književnu i kulturalnu teoriju* 14.13 (2016): 273–307.
- Rigney, Ann. ”Remembrance as remaking: memories of the nation revisited”. *Nations and Nationalism: Journal of the Association for the Study of Ethnicity and Nationalism* 24.2 (2018): 240–257. (<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/nana.12388>)
- Свирчев, Жарка. *Порџреџ џреџходнице: Драга Дејановић*. Бечеј: Градско позориште Бечеј, 2018.
- Sklevicky, Lydia. „Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do Drugog svetskog rata (I)”. *Polja* 30.308 (1984): 415–417.

Stanislava Barać

THE MAGAZINE *ŽENA DANAS (WOMAN TODAY)* 1936–1940
AND CULTURE(S) OF REMEMBRANCE

Summary

Taking into account previous systematic research of the Serbian (literary) periodicals at the Institute for Literature and Arts, on the one hand, and concepts related to the interdisciplinary field of memory studies, on the other hand, this paper tries to present a chronological sequence of the effects of memory and forgetting in the magazine *Žena danas (Woman Today)* 1936–1940 and in relation to it. As part of the international anti-fascist movement of the Popular Front, on a global level, and part of the renewed activity of the Communist Party of Yugoslavia and feminist activism of their members and sympathizers, on a local level, the magazine *fought against the oblivion* of the left-feminist legacy. In the post-war period, the surviving editors and contributors *worked on the memory* of their own anti-fascist and feminist struggles. After 2010 various forms of museological, scientific, artistic, and activist memory of the Women’s Antifascist Front of Yugoslavia (AFŽ) intensified in the context of the (anti)revisionist discussion about the Yugoslav heritage, which has been taking place in the societies resting upon that heritage. This paper proves the set thesis that launching and publishing of the magazine in the given period also represents the first phase of the organized activities of the Women’s Antifascist Front of Yugoslavia. The content of the magazine is, therefore, an archive of the movement, i.e. one of the places where *left feminism* was formed. The paper shows how overlooking *Žena danas (Woman Today)*

1936–1940 as an important archive of *left feminism* and the AFŽ in certain scientific interpretations of feminist activism in Yugoslavia led to overlooking of their continuity and autonomy. It also contributed to conflicting remembrance of the AFŽ and its autonomy.

Keywords: *Žena danas (Woman Today)*, Mitra Mitrović, cultural memory, remembrance and oblivion, literary history, anti-fascism, the Women's Antifascist Front of Yugoslavia, left feminism, socialist realism, archive and canon